

છન્દ એટલે શું?

સંસ્કૃત વાક્યમાં વેદોને છન્દસ્ કહે છે.
કેમ કે વેદોમાં નિશ્ચિત અક્ષરસંખ્યાવાળા મંત્રો
રચ્યા છે માટે વેદો છન્દસ્ છે. ઋગ્વેદ મુજબ-
યદ્ અક્ષરપરિમાણં તચ્છન્દઃ ।
નિશ્ચિત અક્ષરસંખ્યાના નિયમનને છન્દ કહે છે.
એક વ્યવહારિક વ્યાખ્યા મુજબ:
નિશ્ચિત અક્ષરસંખ્યા હોય, યતિ હોય અને ગેયતા
હોય તેવી પદ્યપંક્તિને છન્દ કહે છે.

સંસ્કૃત વાઙ્મયમાં વેદપુરુષની કલ્પના કરી છે.

છન્દઃ પાદૌ તુ વેદસ્ય હસ્તૌ કલ્પોથ કથ્યતે ।

જ્યોતિષામયનં ચક્ષુર્નિરુક્તં શ્રોત્રમુચ્યતે ।

શિક્ષા ઘ્રાણં તુ વેદસ્ય મુખં વ્યાકરણં સ્મૃતમ્ ॥

છન્દો વેદપુરુષના બે પગ છે, કલ્પ(સૂત્રો) બે

હાથ છે, જ્યોતિષની ગતિવિધિ આંખ છે, નિરુક્ત

તેના કાન છે, શિક્ષા તેનું નાક છે અને વ્યાકરણ

તેનું મુખ છે.

આમ, છન્દ રૂપી પગથી વેદપુરુષ શોભે છે. એટલે

કે છન્દોનું વૈદિકકાળથી જ વિશેષ મહત્ત્વ છે.

ઇન્દના મુખ્ય બે પ્રકાર પડે છે.

1. વૈદિક ઇન્દો 2. લૌકિક(પ્રશિષ્ટ)ઇન્દો

વૈદિક ઇન્દોમાં અક્ષરમેળ ઇન્દો જોવા મળે છે.

વૈદિક ઇન્દમાં અનુષ્ટુભ્ - ગાયત્રી - ત્રિષ્ટુપ્ -
જગતી- પંક્તિ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

લૌકિક ઇન્દોના પણ બે પ્રકાર પડે છે.

1. ગણમેળ (વૃત્તમેળ) 2. માત્રામેળ

ગણમેળમાં મન્દાક્રાંતા, શિખરિણી, પૃથ્વી, સ્રગ્ધરા ..

માત્રામેળમાં આર્યા, ઉપગીતિ, વૈતાલીય વગેરે છે.

લૌકિક કે પ્રશિષ્ટ ઇન્દ્રિયનામાં મુખ્ય પાંચ
બાબતો હોય છે.

ઇન્દ્રિયામાં નિશ્ચિત અક્ષરસંખ્યા હોય છે.

ઇન્દ્રિયામાં યતિ એટલે અટકસ્થાન હોય છે.

ઇન્દ્રિયામાં ગણ હોય છે.

ઇન્દ્રિયામાં બંધારણ હોય છે.

ઇન્દ્રિયામાં ઉદાહરણ અને સમજૂતી હોય છે.

1. ઇન્દ્રમાં નિશ્ચિત અક્ષરસંખ્યા હોય છે.

જેમ કે- 1. અનુષ્ટુપ ઇન્દ્રમાં 32 અક્ષર હોય છે.

2. ઋગ્ધરામાં 21 અક્ષર હોય છે.

3. શાર્દૂલવિક્રીડિતમાં 19 અક્ષર હોય છે.

4. મન્દાકાન્તા, પૃથ્વી, શિખરિણી અને હરિણી આ ચારેય ઇન્દ્રમાં 17- 17 અક્ષર હોય છે.

5. માલિની ઇન્દ્રમાં 15 અક્ષર હોય છે.

6. વસન્તતિલકા ઇન્દ્રમાં 14 અક્ષર હોય છે.

7. ઉપજાતિ ઇન્દ્રમાં 11 અક્ષર હોય છે.

આમ દરેક ઇન્દ્રમાં ચોક્કસ અક્ષરસંખ્યા હોય છે.

2. છન્દમાં યતિ એટલે અટકસ્થાન હોય છે.

વિરામો યતિઃ - યતિ એટલે વિરામસ્થાન.

કોઈપણ છન્દનું ગાન કરતી વખતે આપણા શ્વાસને વચ્ચે વિરામ કરવો પડે છે. આ જ વિરામસ્થાન છે તેને યતિ કહે છે. એ એકાદ ક્ષણનો વિરામ કરીને છન્દનું ગાન આગળ ચાલે છે. દરેક છન્દમાં આ યતિની વ્યવસ્થા હોય છે. તેને લીધે તેની ગેયતામાં પણ વૈશિષ્ટ્ય જન્મે છે.

જેમ કે- અનુષ્ટુપ છન્દમાં 8 મા અક્ષરે યતિ હોય છે.

3. ઇન્દ્રમાં ગણરચના હોય છે

ગણ એટલે ત્રણ અક્ષરોનો સમૂહ. જેને 'ત્રિક' પણ કહે છે. ઇન્દ્ર રચના માટે પિંગલાચાર્યએ કુલ આઠ ગણોની રચના કરી છે. તેના માટે એક સર્વ સામાન્ય સૂત્ર પણ પ્રસિદ્ધ છે.

જેમ કે યમાતારાજમાનસ(લગા)

અહીં લ એટલે લઘુ અને ગા એટલે ગુરુ સમજવું દરેક ગણના લઘુ-ગુરુ અક્ષરો પણ નિશ્ચિત છે.

યમાતારાજભાનસ(લગા) સૂત્રમાં લઘુ-ગુરુ
(અર્ધચન્દ્રાકાર લઘુની અને ડેસ ગુરુની નિશાની છે.)

યમાતા	U	-	-	(લઘુ ગુરુ ગુરુ)
માતારા	-	-	-	(ગુરુ ગુરુ ગુરુ)
તારાજ	-	-	U	(ગુરુ ગુરુ લઘુ)
રાજભા	-	U	-	(ગુરુ લઘુ ગુરુ)
જભાન	U	-	U	(લઘુ ગુરુ લઘુ)
ભાનસ	-	U	U	(ગુરુ લઘુ લઘુ)
નસલ	U	U	U	(લઘુ લઘુ લઘુ)
સલગા	U	U	-	(લઘુ લઘુ ગુરુ)

લઘુ અને ગુરુ અક્ષર એટલે કેવા અક્ષરો?

લઘુ અક્ષરો:

1. હ્રસ્વ અ વાળો અક્ષર ક મ લ (UUU)
2. હ્રસ્વ ઈ વાળો અક્ષર કિ સ ન (UUU)
3. હ્રસ્વ ઉ વાળો અક્ષર કુ સુ મ (UUU)
4. હ્રસ્વ ઋ વાળો અક્ષર કૃ ષિ ક (UUU)
5. ર'કાર વાળો અક્ષર ક્ મિ ક (UUU)
6. રેફ્વાળો અક્ષર ક્ ક્ શ (- U U)
7. જોડાક્ષરની પૂર્વેનો અક્ષર ભક્તિ (- U)

આ સાત અક્ષરોને હ્રસ્વ - લઘુ અક્ષરો ગણવા અર્થાત્
આ સિવાયના બીજા અક્ષરોને ગુરુ

ગુરુ અક્ષર એટલે કેવા અક્ષરો?

1. દીર્ઘ આ વાળો અક્ષર કા કા (- -)
  2. દીર્ઘ ઈ વાળો અક્ષર કી કી (- -)
  3. દીર્ઘ ઊ વાળો અક્ષર કૂ વૂ (- -)
  4. એ'કાર વાળો અક્ષર કે લી (- -)
  5. ઐ કાર વાળો અક્ષર કૈકૈયી (- - -)
  6. ઓ'કાર વાળો અક્ષર કો ષા (- - -)
  7. ઔ'કાર વાળો અક્ષર કૌશાંબી (- - - -)
  8. અનુસ્વાર વાળો અક્ષર કં સાર (- - U)
  9. રેફ અને જોડાક્ષર પૂર્વેનો દર્શન (- U U) ભક્તિ (- U)
  10. વિસર્ગ વાળો અક્ષર દુઃખ (- U)
- આ એકાદશ અક્ષરોને ગુરુ અક્ષરો ગણવા

લઘુ –ગુરુ માટે કેટલાક શબ્દો ઉદાહરણ રૂપે જોઈએ:

કાલિદાસ

બાણભટ્ટ

અશ્વત્થામા

જયદેવ

ભારવિ

જગન્નાથ

શ્રીહર્ષ

ભવભૂતિ

મમ્મટ

ભર્તૃહરિ

કૈલાસ

ઔષધીશ

નિઃશ્વાસ

કંજૂસ

લઘુ -ગુરુ માટે કેટલાક શબ્દો ઉદાહરણ રૂપે જોઈએ:

કાલિદાસ (-U-U) બાણભટ્ટ (-U-U)

અશ્વત્થામા(- - - -) જયદેવ (UU-U)

ભારવિ (-UU) જગન્નાથ (U- - U)

શ્રીહર્ષ (- - U) ભવભૂતિ (UU-U)

મમ્મટ (-UU) ભર્તૃહરિ (-UUU)

કૈલાસ (--U) ઔષધીશ (-U-U)

નિઃશ્વાસ (--U) કંજૂસ (- - U)

4. ઇન્દ્રમાં બંધારણ(લક્ષણ)હોય છે.
દરેક ઇન્દ્રનું પોતાનું આગવું બંધારણ હોય છે.
એમાં ઇન્દ્રકારના વિશેષ કવિકર્મનું દર્શન થાય છે.
એટલે કે કેટલાક ઇન્દ્રોના બંધારણમાં તો, તે
ઇન્દ્રનું નામ, ઇન્દ્રની અક્ષરસંખ્યા, તેના યતિ અને
ગણ બધું જ એક પંક્તિના બંધારણમાં કવિ રજૂ કરે
છે. આમ એકલા બંધારણથી જ આખો ઇન્દ્ર
સમજી શકાય છે. આ દૃષ્ટિએ ઇન્દ્રચનામાં
બંધારણ ખૂબ જ મહત્વનું છે.

મન્દાક્રાન્તા ઇન્દનું બંધારણ કે લક્ષણ જોઈએ:

મન્દાક્રાન્તામ્બુધિરસનગૈર્મો ભનૌ તૌ ગયુગ્મમ્ ।

આ બંધારણમાં કુલ પાંચ બાબતો છે.

1. બંધારણ, આ ઇન્દનું નામ અને 17 અક્ષર જોવા મળે છે.

4. અહીં 4થા, 6ઠ્ઠા અને 7મા અક્ષરે યતિ છે.

યતિ માટે વિશેષ શબ્દયુક્તિ છે. જેમ કે અમ્બુધિ એટલે સમુદ્રની સંખ્યા ચાર હતી. માટે 4થા અક્ષરે યતિ, પછી રસની સંખ્યા છ છે. માટે 6ઠ્ઠા અક્ષરે યતિ અને નગ એટલે પર્વત સાત મનાતા હતા. માટે 7મા અક્ષરે યતિ સમજવો.

5. અહીં ગણ પણ છે. મૌ = મ ગણ, ભનૌ = ભ અને ન ગણ તૌ માં દ્વિવચન છે માટે ત – ત અને ગ યુગ્મ એટલે ગાગા. આમ, મભનતતગાગા એવું બંધારણ પણ છે.

5. છન્દમાં ઉદાહરણ હોય છે. મન્દાક્રાન્તાનું ઉદાહરણ:

શાન્તાકારં ભુજગશયનં પદ્મનાભં સુરેશં
વિશ્વાધારં ગગનસદૃશં મેઘવર્ણં શુભાઙ્ગમ્ ।
લક્ષ્મીકાન્તં કમલનયનં યોગિભિર્ધ્યાનિગમ્યં
વન્દે વિષ્ણું ભવભયહરં સર્વલોકૈકનાથમ્ ॥

- - -	-UU	UUU	- - U	- - U	- -
શાન્તાકા	રંભુજ	ગશય	નં પદ્મ	નાભંસુ	રેશં
'મ'	'ભ'	'ન'	'ત'	'ત'	ગાગા

આવી રીતે દરેક છન્દનું ઉપર મુજબ ઉદાહરણ અને તેના લઘુ- ગુરુની વ્યવસ્થા હોય છે. પછી સમજૂતી હોય છે.

સમજૂતી:

મન્દં મન્દમ્ આક્રન્દતિ इति मन्दाक्रान्ता । જેમાં
મન્દ મન્દ આક્રન્દ હોય તેનું નામ મન્દાક્રાન્તા છન્દ છે.

કોઈ વિરહીવ્યક્તિ પોતાની વિરહવ્યથા આ છન્દ
દ્વારા પ્રસ્તુત કરે છે. જેમ કે કાલિદાસ રચિત મેઘદૂત
કાવ્યનો યક્ષ પત્ની યક્ષિણીના વિરહમાં આ છન્દ દ્વારા
સંદેશો મોકલે છે.

ઉપર્યુક્ત ઉદાહરણમાં ભગવાન વિષ્ણુની સ્તુતિ
છે. તેમાં 17 અક્ષર છે. પ્રથમ 4થા, પછી 6ઠ્ઠા અને
7મા અક્ષરે યતિ જળવાય છે. તેની સમનતતગાગા
એવી ગણરચના છે. માટે આ મન્દાક્રાન્તા છન્દ છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મન્દાકાંતા છન્દનો ઉપયોગ
ઘણી જગ્યાએ જોવા મળે છે. કાલિદાસે આખાં
મેઘદૂતમાં તેનો વિશેષ ઉપયોગ કર્યો છે. આ સિવાય
ઈશ્વરની સ્તુતિ- સ્તવન કે પ્રાર્થનાના શ્લોકોમાં પણ
આ છન્દ પ્રયોજાય છે.

મહાકવિ ભાસ, કાલિદાસ, ભવભૂતિ, ભર્તૃહરિ
અને અમરુ જેવા કવિઓએ પોતાની કૃતિઓમાં આ
મન્દાકાંતા છન્દ પ્રયોજ્યો છે.

ગુજરાતી સાહિત્યના કવિ કલાપીએ પણ તેનો
ઉપયોગ પોતાનાં કાવ્યોમાં કર્યો છે. જેમ કે-
તે પંખીની ઉપર પથરો ફેંકતા ફેંકી દીધો.

આમ છન્દ, તેના પ્રકાર અને તેના
સદૃષ્ટાંત પ્રયોગ વિશેની પ્રાથમિક
માહિતી અહીં સમ્પન્ન થાય છે.

હવે પછીથી દરેક છન્દને તેના
ઉદાહરણ સાથે વિગતે જોઈશું:

ધન્યવાદ અને નમસ્કાર

2. શિખરિણી

1. અક્ષર: શિખરિણી છન્દના ચારેય પાદમાં 17-17 અક્ષર હોય છે.
2. યતિ: તેમાં 6ઠ્ઠા અને 11મા અક્ષરે યતિ હોય છે. (એટલ કે 6 અને 17 અક્ષરે યતિ હોય છે.)
3. ગણ: એમાં ય-મ-ન-સ-ભ-લગા એવી ગણરચના છે.
4. બંધારણ: રસૈરુદ્રૈશિઘ્નના યમનસભલા ગઃ શિખરિણી ।

5. उदाहरणः

महिम्नः पारं ते परम विदुषो यद्यसदृशी
स्तुतिर्ब्रह्मादीनामपि तदवसन्नास्त्वयि गिरः।
अथावाच्यः सर्वः स्वमतिपरिणामावधि गृणन्
ममाप्येषः स्तोत्रे हरनिरपवादः परिकरः ॥

U - -	- - -	UUU	UU -	- UU	U -
महिम्नः	पारं ते	परम	विदुषो	यद्यस	दृशी
'य'	'म'	'न'	'स'	'भ'	लगा

સમજૂતી: જેમ પર્વત શિખર પર ધીમે ધીમે ચડાય તેમ તેની ગૈયતાને અધારે આ છન્દનું નામ શિખરિણી છે.

ઉપર્યુક્ત ઉદાહરણ પુષ્પદંત રચિત શિવમહિમ્નઃ સ્તોત્રનું છે. તેમાં ભગવાન શિવની સ્તુતિ છે.

તેના દરેક પાદમાં 17 અક્ષર છે. અહીં રસ એટલે 6ઠ્ઠા અને રુદ્ર એટલે 11મા અક્ષરે યતિ જળવાય છે. અહીં ય= ય ગણ, મ= મ ગણ, ન= ન ગણ, સ= સ ગણ અને ભ= ભ ગણ તેમજ લગા એટલે લઘુ-ગુરુ છે. આ રીતે, ય-મ-ન-સ-ભ-લગા એવું બંધારણ પણ જળવાય છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં શિખરિણી છન્દનો ઉપયોગ ઘણી જગ્યાએ જોવા મળે છે. પુષ્પદંતે આખાંયે શિવમહિમ્નઃ સ્તોત્રમાં આ છન્દ પ્રયોજ્યો છે. આ સિવાય ઈશ્વરની સ્તુતિ- સ્તવન કે પ્રાર્થનાના શ્લોકોમાં આ છન્દ પ્રયોજાય છે.

મહાકવિ ભાસ, કાલિદાસ, ભવભૂતિ, ભર્તૃહરિ અને અમરુ જેવા કવિઓએ પોતાની કૃતિઓમાં આ શિખરિણી છન્દ અનેક સ્થાને પ્રયોજ્યો છે.

ગુજરાતી સાહિત્યની પ્રખ્યાત કવિતા આ છન્દમાં રચાઈ છે. જેમ કે-

અસત્યો માંહેથી પ્રભુ પરમ સત્યે તું લઈ જા.

આમ શિખરિણી છન્દ તેના સદૃષ્ટાંત
પ્રયોગ સાથે અહીં સમ્પન્ન થાય છે.

ધન્યવાદ અને નમસ્કાર

મન્દાક્રાન્તા

1. અક્ષર: મન્દાક્રાન્તા છન્દના ચારેય પાદમાં 17-17 અક્ષર હોય છે.
2. યતિ: તેમાં 4થા, 6ઠ્ઠા અને 7મા અક્ષરે યતિ હોય છે. (એટલ કે 4 – 10 અને 17 અક્ષરે યતિ હોય છે.)
3. ગણ: એમાં મ-ભ-ન-ત-ત-ગાગા એવી ગણરચના છે.
4. બંધારણ: મન્દાક્રાન્તામ્બુધિરસનગૈર્મો ભનો તૌ ગયુગ્મમ્ ।

5. उदाहरणः

शान्ताकारं भुजगशयनं पद्मनाभं सुरेशं
विश्वाधारं गगनसदृशं मेघवर्णं शुभाङ्गम् ।
लक्ष्मीकान्तं कमलनयनं योगिभिर्ध्यानिगम्यं
वन्दे विष्णुं भवभयहरं सर्वलोकैकनाथम् ॥

- - -	-UU	UUU	- - U	- - U	- -
शान्ताका	रंभुज	गशय	नं पद्म	नाभंसु	रेशं
'म'	'भ'	'न'	'त'	'त'	गागा

સમજૂતી: મન્દં મન્દમ્ આક્રન્દતિ ઇતિ મન્દાક્રાન્તા ।
જેમાં મન્દ મન્દ આક્રન્દ હોય તેનું નામ મન્દાક્રાન્તા છન્દ છે.

કોઈ વિરહીવ્યક્તિ પોતાની વિરહવ્યથા આ છન્દ દ્વારા
પ્રસ્તુત કરે છે. જેમ કે કાલિદાસ રચિત મેઘદૂત કાવ્યનો યક્ષ
પત્ની યક્ષિણીના વિરહમાં આ છન્દ દ્વારા સંદેશો મોકલે છે.

ઉપર્યુક્ત ઉદાહરણમાં ભગવાન વિષ્ણુની સ્તુતિ છે. તેમાં
17 અક્ષર છે. અહીં અમ્બુધિ એટલે સમુદ્રની સંખ્યા જેટલા
4થા, રસ એટલે 6ઠ્ઠા અને નગ એટલે 7મા અક્ષરે યતિ
જળવાય છે. અહીં મૌ = મ ગણ, મનૌ = ભ અને ન ગણ,
તૌ માં દ્વિવચન છે માટે ત – ત ગણ બે વખત છે. તેમજ
ગયુગ્મમ્ એટલે ગાગા છે. આ રીતે, મ-મ-ન-ત-ત-ગાગા
એવું બંધારણ પણ જળવાય છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મન્દાકાંતા છન્દનો ઉપયોગ ઘણી જગ્યાએ જોવા મળે છે. કાલિદાસે આખાએ મેઘદૂતમાં તેનો ઉપયોગ કર્યો છે. આ સિવાય ઈશ્વરની સ્તુતિ-સ્તવન કે પ્રાર્થનાના શ્લોકોમાં આ છન્દ પ્રયોજાય છે.

મહાકવિ ભાસ, કાલિદાસ, ભવભૂતિ, ભર્તૃહરિ અને અમરુ જેવા કવિઓએ પોતાની કૃતિઓમાં આ મન્દાકાંતા છન્દ અનેક સ્થાને પ્રયોજ્યો છે.

ગુજરાતી સાહિત્યના કવિ કલાપીએ પણ તેનો ઉપયોગ પોતાનાં કાવ્યોમાં કર્યો છે. જેમ કે-

તે પંખીની ઉપર પથરો ફેંકતા ફેંકી દીધો.

આમ મન્દાકિન્તા ઇન્દ તેના સદૃષ્ટાંત
પ્રયોગ સાથે અહીં સમ્પન્ન થાય છે.

ધન્યવાદ અને નમસ્કાર

संस्कृत पेपर- 301

युनिट- 1 थी 3

वैयाकरण-सिद्धान्तकौमुदी-

(कारकप्रकरण)

युनिट- 4 (सेल्फ स्टडी)

4 भाषाविज्ञाननो परिचय

4.1. भारत युरोपीय भाषकुणनो परिचय,

4.2. संस्कृतनुं ग्रीक, लेटिन अने अवेस्ता

साथेनुं साभ्य

સંસ્કૃતનું ગ્રીક, લેટિન અને અવેસ્તા સાથેનું સામ્ય:

ऋગ્વેદ અને અવેસ્તાનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કર્યા પછી વિદ્વાનોને એમાં ભારે સામ્ય જોવા મળ્યું છે. મૂળ આદિમ ભારત-યુરોપીય ભાષાના ધ્વનિઓનો એક સરખો વિકાસ વેદ અને અવેસ્તામાં જોવા મળે છે. એમ લાગે છે કે આ ભાષાના ભાષકો લાંબો સમય કોઈ એક સ્થળે સાથે રહ્યા હશે.

એમ પણ મનાય છે કે વેદ અને કાલિદાસના સંસ્કૃતમાં જેટલું સામ્ય છે તેનાથી પણ વધારે સામ્ય વૈદિક સંસ્કૃત અને અવેસ્તામાં છે. રૂપરચના અને ધ્વનિપરિવર્તનને જોતાં બંનેમાં ઘણું સામ્ય છે. એમ પણ કહેવાય કે થોડાંક જ અને યોગ્ય ધ્વનિપરિવર્તનથી અવેસ્તાની ગાથાઓને સીધી જ વૈદિક સંસ્કૃતમાં ફેરવી શકાય છે. જેમકે -

અવેસ્તાની બે ગાથાઓને આપણે થોડાક જ વર્ગો અને શબ્દોના ફેરફારથી સીધી જ સંસ્કૃત ભાષામાં ફેરવી શકીએ છીએ. જેમ કે-

1. અવેસ્તાની ગાથા-

તમ્ અમવન્તમ્ યજતમ્

સૂરમ્ દામોહુ સવિશ્તમ્ મિથ્રમ્ યજૈ જઓથૃદ્-વ્યો

વૈદિક સંસ્કૃતમાં સીધુ જ રૂપાંતર -

તં અમવન્તં યજતમ્ ।

સુરમ્ ધામસુ સવિષ્ઠમ્ મિત્રં યજે હોત્રાભ્યઃ ।

ઉપર્યુક્ત ગાથાના અમુક જ વર્ગો બદલાયા છે, બાકી યથાવત વૈદિક સંસ્કૃતમાં તે જળવાયેલા જોવા મળે છે.

2. અવેસ્તાની ગાથા-

યો યથા પુત્ર અમ્ તરુન્અમ્ હઓમ્અમ્ બન્દાતા મશ્યો ।
પ્ર આબ્યો તનુષ્યો હઓમો વીસદ્દતે બાશજાઈ ॥

વૈદિક સંસ્કૃતમાં સીધું જ રૂપાંતર -

યો યથા પુત્રં તરુણં સોમં વન્દતે મર્ત્યઃ ।

પ્ર આભ્યઃ તનુભ્યઃ સોમો વિશતે ભેષજાય ॥

ઉપર્યુક્ત ગાથાના અમુક જ વર્ણો બદલાયા છે,
બાકી યથાવત વૈદિક સંસ્કૃતમાં તે જળવાયેલા
જોવા મળે છે.

સંસ્કૃત ભાષાના વર્ણો અને શબ્દોનું અવેસ્તા, ગ્રીક અને લેટિન સાથેનું સીધું સામ્ય જોઈએ શકાય છે.

આવા કેટલા વર્ણસામ્ય અને શબ્દસામ્યને જોઈએ:

1. સંસ્કૃતભાષાનો અ અવેસ્તા, ગ્રીક અને લેટિનમાં
યથાવત્ જળવાઈ રહ્યો છે. જેમ કે-

સંસ્કૃત – અશમન્
(પત્થર)

અવેસ્તા - અસ્મન

ગ્રીક - અક્માન

લેટિન -

2. સંસ્કૃતભાષાનો અ અવેસ્તા, ગ્રીક અને લેટિનમાં
યથાવત્ જળવાઈ રહ્યો છે. જેમ કે-

સંસ્કૃત – અસુર

અવેસ્તા - અહુર

ગ્રીક -

લેટિન -

3. સંસ્કૃતભાષાનો અ અવેસ્તા, ગ્રીક અને લેટિનમાં
યથાવત્ જળવાઈ રહ્યો છે. જેમ કે-

સંસ્કૃત – અજતિ

અવેસ્તા – અજહતિ

ગ્રીક - અગહ

લેટિન -

4. સંસ્કૃતભાષાનો અ અવેસ્તા, ગ્રીક અને લેટિનમાં
યથાવત્ જળવાઈ રહ્યો છે. જેમ કે-

સંસ્કૃત – અસ્તિ

અવેસ્તા – અસ્તિય્

ગ્રીક - એસ્તિ

લેટિન - એસ્ત

5. સંસ્કૃતભાષાનો અ અવેસ્તા, ગ્રીક અને લેટિનમાં
યથાવત્ જળવાઈ રહ્યો છે. જેમ કે-

સંસ્કૃત – અજ્ઞાત્

અવેસ્તા - અગ્નોતોસ્

ગ્રીક - ઇગ્નોતુસ્

લેટિન -

6. સંસ્કૃતભાષાનો 'આ' અવેસ્તા, ગ્રીક અને લેટિનમાં
યથાવત્ જળવાઈ રહ્યો છે. જેમ કે-

સંસ્કૃત - માતૃ

અવેસ્તા - માતર્

ગ્રીક - માતેર્

લેટિન - માતેર્

7. સંસ્કૃતભાષાનો 'આ' અવેસ્તા, ગ્રીક અને લેટિનમાં
યથાવત્ જળવાઈ રહ્યો છે. જેમ કે-

સંસ્કૃત - માતારઃ

અવેસ્તા - માતારો

ગ્રીક - માતેર્

લેટિન - માતેર્

8. સંસ્કૃતભાષાનો 'इ' અવેસ્તા યથાવત્ જળવાઈ રહ્યો છે. પરંતુ ગ્રીક અને લેટિનમાં 'ए' થયો છે. જેમ કે-

સંસ્કૃત - पिता

અવેસ્તા - पितर्

ગ્રીક - पतेर्

લેટિન - पतेर्

9. સંસ્કૃતભાષાનો 'ग' અવેસ્તા યથાવત્ છે. ગ્રીકમાં 'बो' થયો છે. જેમ કે-

સંસ્કૃત - गाम्

અવેસ્તા - गम्

ગ્રીક - बोन्

લેટિન -

10. સંસ્કૃતભાષાનો 'જ' અવેસ્તામાં યથાવત્ છે. ગ્રીક અને લેટિનમાં 'જ' નું 'ગ' રૂપે પરિવર્તન છે. જેમ કે-

સંસ્કૃત - જનઃ

અવેસ્તા - જન

ગ્રીક - ગેનોસ્

લેટિન - ગેનુસ્

11. સંસ્કૃતભાષાનો 'દ' અવેસ્તા, ગ્રીકમાં યથાવત્ જળવાઈ રહ્યો છે. જેમ કે-

સંસ્કૃત - દશ

અવેસ્તા - દસ

ગ્રીક - દક

લેટિન -

12. સંસ્કૃતભાષાનો 'ધ' ગ્રીકમાં યથાવત અને લેટિનમાં થોડું પરિવર્તન છે. જેમ કે-

સંસ્કૃત - ધૂમ

અવેસ્તા -

ગ્રીક - ધૂમોસ્

લેટિન - ફુમુસ્

13. સંસ્કૃતભાષાનો 'બ' ગ્રીકમાં યથાવત્ જળવાઈ રહ્યો છે. જેમ કે-

સંસ્કૃત - બલ

ગ્રીક - બેલિત્રોસ્

14. સંસ્કૃતભાષાનો **બ** અવેસ્તામાં યથાવત્ જળવાઈ રહ્યો છે. જેમ કે-

સંસ્કૃત - **બર્હિઃ**

અવેસ્તા - **બર્-અજિશૂ**

ગ્રીક -

લેટિન -

15. સંસ્કૃતભાષાનો **મ** ગ્રીક અને લેટિનમાં યથાવત્ જળવાઈ રહ્યો છે. જેમ કે-

સંસ્કૃત - **માસઃ**

અવેસ્તા -

ગ્રીક - **મેન**

લેટિન - **મેન્સિસ**

16. સંસ્કૃતભાષાનો 'ય' અવેસ્તામાં યથાવત્
જળવાઈ રહ્યો છે. જેમ કે-

સંસ્કૃત – યજ્ઞમ્

અવેસ્તા - યજ્ઞેમ્

ગ્રીક -

લેટિન -

17. સંસ્કૃતભાષાનો 'ય' અવેસ્તામાં યથાવત્
જળવાઈ રહ્યો છે. જેમ કે-

સંસ્કૃત – યજતે

અવેસ્તા – યજ્ઞેતે

ગ્રીક -

લેટિન -

18. સંસ્કૃતભાષાનો 'ર' અવેસ્તા, ગ્રીકમાં
યથાવત્ જળવાઈ રહ્યો છે. જેમ કે-

સંસ્કૃત – રથ

અવેસ્તા - રથ્

ગ્રીક - રોથોસ્

લેટિન -

19. સંસ્કૃતભાષાનો વ અવેસ્તા, અને લેટિનમાં
યથાવત્ જળવાઈ રહ્યો છે. જેમ કે-

સંસ્કૃત – વાક્

અવેસ્તા – વાક્સ્

ગ્રીક -

લેટિન - વોક્સ

આ રીતે સંસ્કૃત સાથે ઘનિષ્ટ નાતો ધરાવતી ભાષાઓમાં અવેસ્તા, ગ્રીક અને લેટિન લાગે છે. વિદ્વાનોનું એ તારણ એ રીતે સાચું લાગે છે કે, આ ભાષાના ભાષકો ઘણો લાંબો સમય કોઈ એક સ્થળે સાથે રહ્યા હશે. એટલે તેમની મૂળ ભાષા તો સંસ્કૃત જ હશે. પણ પછીથી સ્થળાંતર થવાથી આવા પ્રકારે થોડુંક ધ્વનિ પરિવર્તન થયું હશે. જે સામ્ય આપણે ઉપર મુજબ જોઈ શકીએ છીએ.

નમસ્કાર અને ધન્યવાદ